

Inhoud

	Proloog – 2018	13
1	Het kan niet op – 1999	23
2	Vrede – 2000	53
	Aydin	73
3	Angst – 2001	81
4	Grootsheid – 2004	105
5	Cijfers – 2004	131
6	Nee, non – 2005	143
	Steven	171
7	Brothers – 2008	181
	Anna	215
8	Waarheid – 2010	223
	Kostas en Efi	243
9	Solidariteit – 2012	249
10	Oude geesten – 2014	287
	Umayya	329
	Intermezzo – 2019	333
11	Het beloofde land	365
12	Wigan – 2016	405
13	Alleen – 2017	441
	Bart	447
14	Grote verwachtingen – 2018-2019	485
	Epiloog – 2017-2019	509
	Verantwoording	529
	Literatuur en andere bronnen	533
	Namenregister	549

1 Het kan niet op

1999

I

Het begon zo grandioos. Net als bij de aanvang van de 20ste eeuw was de start van de 21ste eeuw één groot triomffees. De Koude Oorlog was voorbij, de beurzen dansten, de champagne ging niet per fles maar per doos over de toonbank, het volksdagblad *De Telegraaf* toeterde het rond, die vrijdag de 31ste december, vanaf elke kiosk: 'Het kan niet op!' De economische groei zette onverminderd door, het werkloosheidspercentage was ongekend laag, voor het eerst sinds een kwarteeuw kende de schatkist geen tekorten. De krant: 'Nooit eerder ging het de burgers, in elk geval in de westerse wereld, zo goed als nu.'

23

De viering zelf was luxueuzer dan ooit, er was alleen al in Nederland een recordaantal van drie miljoen flessen 'bubbels' verkocht. 'Zowel voor thuis als op een feest geldt: chic en excentriek,' aldus een kleding-expert. 'Zo is de boa bijvoorbeeld weer helemaal in, en voor de vrouwen geldt: veel bloot.' Opnieuw stapte Europa vrolijk en welgemoed over de drempel van een nieuwe eeuw, vol vertrouwen en optimisme.

Die laatste dagen van het jaar 1999, ze staan me nog scherp voor de geest. Ik was journalist, al decennialang, ik had dat hele jaar door Europa getrokken. Ik schreef elke dag een klein stukje op de voorpagina van mijn krant, *NRC Handelsblad*, naderhand groeide dat allemaal uit tot een boek.

Het was bedoeld als een soort inspectietocht: hoe lag Europa erbij, aan het eind van het millennium? Maar tegelijk was het een reis door de tijd: hoe hadden de mensen, overal in Europa, de jaren dertig meegeemaakt, en de jaren vijftig en zestig, en al die oorlogen, vervolgingen en andere rampen, hoe hadden ze die doorstaan? Ik volgde dat volle jaar de eeuw, maand na maand. Ik zag gewonde landen en steden vol littekens, ik zag ook wonderbaarlijk herstel, en ik luisterde, dat vooral.

In Leningrad interviewde ik bijvoorbeeld de actrice Aleksandra Vasiljeva, 102 jaar oud, over de Russische Revolutie. 1917. Ze was fragiel als een pluisje, maar haar ogen schitterden: ‘Het was zo opwindend! Heel gevaarlijk! Gelukkig werkte mijn man bij de film, een filmster, dat vonden al die soldaten en bandieten prachtig, die schoten ze niet dood.’

Met de bejaarde politicus Nigel Nicolson probeerde ik, op zijn buitengoed in Kent, een nieuwe vinding uit: we maakten thee in een magnetron. Later las hij een brief voor van zijn vader, de diplomaat Harold Nicolson, uit 1919: ‘Hier zit ik dus, een kind in al deze zaken, drie oude mannen te adviseren: Lloyd George, Clemenceau en president Wilson. En die drie zijn bezig Europa op te delen alsof het een taart is.’

24 De Amsterdamse Truusje Roegholt had nog altijd een licht Duits accent. Ze vertelde over haar jeugd in Keulen, 1933: ‘Iedereen marcheerde opeens in mooie nieuwe uniformen. Het had een verpletterend effect. Al die arme mensen waren opeens iemand. Ze zongen de grootste onzin, maar ze hadden nieuwe schoenen!’

In Hotel Astoria, Boedapest, beschreef de schrijver György Konrád de Hongaarse opstand van 1956: ‘We leefden dat laatste weekend in een prachtige illusie. Vanuit het platteland kwamen geruchten over Russische tankbewegingen, maar dat was enkel een misverstand. Dachten we.’

Ik ging op bezoek bij de voormalige bondsprezident, Richard von Weizsäcker; hij vertelde over de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989: ‘Ik was de volgende dag niet te houden, ik ben totaal alleen de vlakte van de Potsdamer Platz overgestoken. Ik wandelde naar de barakken van de DDR-grenspost en daar stapte een luitenant van de Volkspolizei naar buiten, hij herkende mij, salueerde, en zei toen kalm: “Mijnheer de president, ik deel u mee dat er geen bijzonderheden te melden zijn.”’

In de Brusselse volkswijk Molenbeek dwaalde ik met mijn vriend Pierre Platteau langs de lege etalages en de grijze winkelruiten, op zoek naar de restanten van de ‘droombioscopen’ van zijn jeugd. ‘Die prachtige Kinox, kijk eens wat ervan is geworden: een enorme Turkse stoffenzaak vol koopjesbakken waarin gesluierde vrouwen staan te graaien.’

Eind december 1999 was het voorbij, de eeuw en de reis. De Joegoslavische oorlogen waren achter de rug, met moeite had ik me kunnen losmaken uit een dichtgesneeuwd Sarajevo.

Op oudejaarsdag was ik thuis. ‘In het verre oosten is de nieuwe eeuw al begonnen,’ zeiden ze ’s middags op de televisie. ‘De zogenaamde millenniumbug lijkt zich rustig te houden.’

Dat vreemde fenomeen was geen verzinsel: de diepste kern van alle grote computersystemen dateerde vaak nog uit de jaren zestig, de jaartallen werden daarbinnen gemakshalve aangeduid met twee cijfers, bij de overgang van 1999 naar 2000 zou ‘99’ weer ‘00’ worden, en dan kon zo’n computer wel eens denken dat we terug waren in het jaar 1900. Op 31 december 1999, klokke twaalf, zouden computers over de hele wereld wellicht de kluts kwijtraken, de stroom zou uitvallen, bankrekeningen zouden wegsmelten, vliegtuigen zouden stuurloos rondzwakken, het kon een apocalyptische puinhoop worden, dat begin van de nieuwe eeuw. Niemand wist wat er zou gebeuren in de kelders van, bijvoorbeeld, de banken en andere complexe organisaties. Voor de eerste keer ontstond onder het publiek een diepe zorg over een moderne techniek die niet meer te hanteren leek en die totaal uit de hand zou kunnen lopen: in banken, ministeries, ambassades, overal zaten die nacht crisisteam klaar, je wist het maar nooit.

25

Uiteindelijk gebeurde er niets. De mensen liepen de straat op, staken vuurwerk af, lieten de kurken knallen.

Zelf bracht ik die gedenkwaardige avond door in een bevriend Amsterdams grachtenhuis, in het zicht van de oudste kerktoren, al zo’n zeven eeuwen waakt die over de stad. Het was een traditie: altijd met dezelfde groep mensen wachtten we, jaar na jaar, op de twaalf slagen en daarna stonden we op het balkon te kijken naar het vuurwerk. Een vriend had zich verschanst in een andere toren, om twaalf uur luidde hij eigenhandig met een paar metgezellen de klokken, zo strooide hij ieder jaar zijn zegeningen uit over de stad. Het geknal overstemde dat jaar alles en iedereen. De economie liep als een trein en dat gold helemaal voor de coffeeshops en de drugshandelaars aan de overkant van de gracht. Ze hadden dat jaar gigantisch uitgekapt, tienduizenden guldens aan drugsgeld werden opgestookt aan duizendklappers, raketten en nabranders. Voordat we het beseften hadden de dealers alle kerktorens laten verdwijnen in een stinkende mist van kruitdampen. Ook dat was een Amsterdamse traditie.

Ach, iedereen had zijn eigen herinneringen aan die nacht. José Martí Font, een journalist in Barcelona, vertelde me over een groot huis, stampvol vrienden: ‘We waren zonder uitzondering dronken. We gooi-

den de glazen gewoon uit het raam, terwijl de zon langzaam opkwam. We waren door het dulle heen. Alles ging beter worden, de euro kwam eraan, het geld zou als manna op ons neerdalen!’

Aydin Soei, de zeventienjarige zoon van Iraanse vluchtelingen – net als over Font zult u verderop veel meer over hem horen – vierde de komst van de nieuwe eeuw in een kale garage, ergens achter in Kopenhagen. ‘Ik was met klasgenoten van het gymnasium, we kwamen daar vaker, sliepen er ook wel. Ik herinner me die avond nog goed, ik had in de uitverkoop sokken gekocht met “2000” erop geprint. En iedereen vroeg zich af of al die computers straks werkelijk zouden uitvallen. We hadden feestkleding aan, ik zie de foto’s nog voor me, de meisjes in avondjurk, de jongens in smoking. Het ziet er eigenlijk heel gek uit, kinderen die een smoking dragen. Ik had natuurlijk wel een heel ander verhaal dan al die anderen, daarvan hadden ze geen idee.’

26 Gábor Demszky was op dat moment burgemeester van Boedapest, hij was de grote opponent van Viktor Orbán. ‘We waren op skivakantie in Oostenrijk. Ik had een nieuwe vriendin, ik had twee kinderen en zij ook. Mijn ex en ook de hare, iedereen was mee, een groots familiegebeuren. Orbán was op dat moment premier en hij probeerde alle geld en alle macht van de steden in handen te krijgen. Ik was voor zijn clan de grootstedse-intellectuele-liberale Jood. In werkelijkheid was ik geen Jood, maar wel een lastige liberaal. Het was een politieke oorlog, permanent. In die tijd had ik geld genoeg om iedereen te trakteren. Nu zou ik dat niet meer kunnen.’

Umayya Abu-Hanna, de Finse tv-omroepster van Palestijnse origine die ik tijdens deze Europa-reis had ontmoet, toostte op de nieuwe eeuw in een prachtig 18de-eeuws huis, midden in Helsinki. ‘Voedsel was opeens erg in de mode, iedereen in Finland wilde *urban* zijn, en *international*. Vooral via eten. Mijn vrienden hielden het rustig, er was heerlijke Franse champagne, we keken naar een speciaal tv-programma over de Finse geschiedenis, het beste van dit en het mooiste van dat, we waren met vier koppels en een paar kinderen, niemand verwachtte iets, ten goede of ten kwade, het kabbelde maar door, alsof we in een kano zaten.’

In het Servische Novi Sad was er weinig te vieren. Nog zo’n metgezel van toen, de filmer Željimir Žilnik, keek die avond terug op een krankzinnig decennium. In het begin van de jaren negentig bloeide zijn stad, het welvarende Joegoslavië gold als een gouden kandidaat voor de EU. Maar in 1999 waren de prachtige Donaubruggen kapotgebombardeerd,

op de markt verkochten oude dames hun bontjas, de prijs van een pakje sigaretten steeg met het uur, de criminelen die ooit voor de communistische geheime dienst werkten, waren nu de helden van de nationalistien. ‘Het was één grote, langdurige plunderpartij. Graaien, graaien. Daar kwamen al die etnische zuiveringen op neer.’ Zijn vriend, de schrijver Aleksandar Tišma, toen: ‘Iedere arme man is een dwaas, weet je. Zijn kleren zijn vuil, zijn haar is niet geknipt. Zo zijn wij ook dwazen. Wij zijn de dorpsidioten van de wereld.’

In het Noorse Kirkenes werd de jaarwisseling ingetogen en in huiselijke kring gevierd, het was nooit anders geweest. Alleen Thomas Nilsen was door het dolle heen. ‘Ik zat toen in een milieugroep, ik werkte met twee Russen aan een boek over de nucleaire veiligheid van de Russische vloot hier in de Barentszee. Al jaren werden we door de FSB [Russische veiligheidsdienst] achtervolgd met dagvaardingen en rechtszaken, maar op 29 december gebeurde er een wonder: we werden vrijgesproken. Het was de eerste vrijspraak in een FSB-zaak – en ook de laatste. Twee dagen later veranderde alles in Rusland, maar daarvan hadden we toen geen idee.’

27

In Vásárosbéc, het Zuid-Hongaarse dorp waar ik in 1999 mijn verhaal was begonnen en waar het altijd 1925 was gebleven, werd die avond gedanst tot het water van de muren liep. Een dronken zigeuner werd handtastelijk, er volgden wat schermutselingen met een buitenlander, uiteindelijk vloog hij de deur uit, de 21ste eeuw in. Daarna doofde het feest.

2

‘Dawn of the Century’ heette het lied waarmee de Britten in 1899 de nieuwe eeuw begroetten, en op de voorplaat van het liedboek zie je alle heerlijkheden die op hen wachtten: een tram, een typemachine, een telefoontoestel, een naaimachine, een camera, een dorsmachine, een locomotief en daar komt zelfs een auto om de hoek zetten.

De 21ste eeuw werd met eenzelfde optimisme begroet. Wat kon er nu misgaan? Er werd gebouwd bij het leven, in alle hoofdsteden verschenen de glazen eiffeltorens van de 21ste eeuw, de nieuwe prestigeobjecten van de internationale concerns. Treinen en brievenbussen verloren hun vertrouwde kleuren, ze waren nu geprivatiseerd, het merk had de

macht. In rap tempo werd de vorige eeuw bij het vuilnis gezet, letterlijk: ik herinner me hoe in die jaren overal tel- en schrijfmachines, tekentafels, kaartenklappers en andere staaltjes van ingenieuze 20ste-eeuwse techniek zomaar aan de straat stonden, achterhaald door alle nieuwe IT-technieken.

28 ‘De 21ste eeuw zou wel eens die van Europa kunnen zijn,’ meende Tony Judt – een gezaghebbend historicus in die jaren – aan het eind van zijn epos over de recente Europese geschiedenis, en daar had hij op dat moment alle redenen toe. De EU was rond de eeuwwisseling het grootste handelsblok ter wereld, met de grootste consumentenmarkt, de grootste economie en het grootste reservoir aan niet-militaire kennis en technologie. Vrede en veiligheid waren solide verankerd, het bondgenootschap met Amerika was vanzelfsprekend, Rusland was geen gevaar meer – sinds de perestrojka van Michail Gorbatsjov was er een nieuwe ‘Europese ruimte’ in de maak, zelfs een toekomstig Russisch lidmaatschap van de NAVO hoorde tot de mogelijkheden.

Londen en Frankfurt golden als de belangrijkste financiële centra ter wereld, Berlijn was herboren, Warschau moderniseerde razendsnel, Amsterdam begon een nieuwe groeispurt. Reykjavik was een heel speciaal geval, die nuchtere IJslanders leken een zevende zintuig te hebben voor speculeren en geld verdienen. In 2007 bezaten ze vijftig keer meer buitenlandse aandelen dan aan het begin van de eeuw, sommige kabeljauwvissers hadden opeens huizen in Londen en Kopenhagen en hielden verjaarspartijtjes waar Elton John voor een miljoen pond twee liedjes zong.

Het was voorspoed die werd aangejaagd door een extreme mate van globalisering. We hadden in 1999 nog maar nauwelijks internet, we betaalden nog met Duitse marken, Franse franks en Nederlandse kwartjes, Google en Amazon waren iets voor een kleine groep liefhebbers. Een grotendeels papierloze werk- en leefwereld lag nog ver buiten ons bevattingsvermogen. De mobiele telefoon was op de markt gekomen, een Nederlandse filmer had de mensen op straat erover geïnterviewd, bijna niemand zag er het nut van in: ‘Onnodig, ik heb al een antwoordapparaat.’ ‘Lijkt me vreselijk om altijd bereikbaar te zijn.’ Toch waren veel bedrijven de nationale grenzen allang ontstegen. Een Renault of een Volvo werd al niet meer in één fabriek in Frankrijk of Zweden gemaakt, nee, de onderdelen van beide auto’s kwamen uit de hele wereld

en pas op het laatst werden ze samengevoegd tot een auto – en dat kon net zo goed in Duitsland als in Tsjechië gebeuren.

Datzelfde gold voor voedsel en allerlei andere producten. Ik herinner me het beeld, in het grauwe Oost-Duitse Görlitz, van een vrachtauto met felgele bananen, en de opwinding daarover. Dat was vlak na de val van de Muur. Amper tien jaar later konden ook de voormalige Oost-Duitsers alles uit de hele wereld kopen, van wijn en elektronica tot het meest exotische fruit, vaak voor opvallend lage prijzen. Een Chinees radiotoetje kostte nauwelijks meer dan het kerstnummer van *The Economist*.

De hele wereld profiteerde. Overal steeg de kwaliteit van leven – al bleven er enorme ongelijkheden bestaan. De Indiase auteur Pankaj Mishra beschreef het ontstaan van een ‘gigantische, homogene wereldmarkt waarin mensen worden geprogrammeerd om hun eigenbelang te maximaliseren en dezelfde dingen te willen, ongeacht hun culturele achtergrond of persoonlijk temperament’. Het was een bevestiging van wat de filosoof Hannah Arendt al in 1968 voorspelde: dat alle volkeren op aarde voor het eerst in de geschiedenis in een ‘gedeeld heden’ zouden leven.

29

Er begon een totaal nieuwe tijd, en die laatste dagen van de 20ste eeuw hadden daarvan zo nu en dan al iets laten zien, als luikjes die openklapten voor een blik op de toekomst. Tijdens de kerstdagen van 1999 had bijvoorbeeld in Frankrijk, Duitsland en Zwitserland een ongekend zware storm huisgehouden – er gingen miljoenen bomen om, een kwart van de Franse huishoudens zat zonder stroom, honderddertig mensen kwamen om. Het woord ‘klimaat’ begon langzaam tot onze dagelijkse woordenschat door te dringen.

In diezelfde weken legde een gehandicapte ingenieur, een zekere Wayne Westerman, op de universiteit van Delaware de laatste hand aan een oplossing voor zijn verkrampte vingers. Hij had in het diepste geheim de zogenaamde multitouch-technologie ontwikkeld, de basis voor de smartphone. Het was een apparaatje dat een betere wereld verborg, dat dag en nacht verleidelijke boodschappen uitzond, dat mensen verbond en verdeelde en dat, samen met het internet, medebepalend zou worden voor de nieuwe eeuw – zoals de boekdrukkunst met losse letters dat was voor de 15de eeuw.

En dan was er de brief die, een week voor deze feestelijke jaarwisseling, in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* was verschenen. De auteur, de jonge politica Angela Merkel, stond beter bekend als ‘Kohls Mädchen’.

Dit nieuwe talent had echter de moed om in een paar glasheldere alinea's af te rekenen met het 'patronagesysteem' van Helmut Kohl, haar politieke leider, de voormalige bondskanselier. Ze deed dat midden in een politieke storm: Kohl had de voorgaande verkiezingen verloren, hij was bovendien betrokken geraakt in een ernstig schandaal rond de partijfinanciering, toch bleven veel partijleden hem trouw. Merkel durfde die 'puberale' afhankelijkheid van het oude 'systeem Kohl' aan de kaak te stellen. De partij, schreef ze, moet het aandurven ook zonder dit oude *Schlachtröss* de strijd aan te gaan, vertrouwend op eigen kracht. 'We kunnen er niet omheen, we moeten onze toekomst zelf ter hand nemen.'

30 Met die evenwichtige en dappere brief plaatste ze zich in één klap in het centrum van de macht. Het was typisch Merkel: ze liet zich door niets van de wijs brengen. Ze was de nuchtere dochter van een Oost-Duitse predikant die zichzelf, zijn gezin en zijn gemeente door moeilijke tijden en gecompliceerde dilemma's had moeten loodsen. Toen ze opgroeide was het haar ultieme droom Amerika te kunnen bezoeken als ze zestig was – op die leeftijd vervielen in de DDR namelijk de reisbeperkingen voor vrouwen. Toen de Muur viel, op die historische avond van 9 november 1989 toen de Oost- en West-Berlijners elkaar euforisch in de armen vlogen, was zijzelf, zoals iedere donderdagavond, gewoon met een vriendin naar de sauna gegaan.

Ze was, als kind van de DDR, een buitenstaander, ze hoorde niet bij de 'aangepaste assistentengeneratie', bij het traditionele en aan macht verlaafde christendemocratische netwerk. En ze was niet bang. Dat was haar grote kracht. Zes jaar later was ze bondskanselier. 'Er kan geen twijfel over bestaan,' schreef de *Financial Times* in 2012, 'dat Merkel vandaag de machtigste politicus van Europa is.'

Nog zo'n teken van de nieuwe tijd: de euro. 1999 was ook het jaar waarin deze nieuwe munteenheid voor het eerst werd gebruikt, in het geldverkeer tussen de banken. Het was een spectaculaire onderneming, al die valutaverschillen die de Europese handel ingewikkeld maakten werden in één klap opgeruimd, het reizen en het toerisme werden een stuk vergemakkelijkt, speculanten hadden geen schijn van kans meer tegen die ene grote, solide euro. Het was een grootse en logische stap in de richting van de verdere Europese eenwording.

Een beetje bang waren we wel: zou alles via een wisseltruc niet dunder worden? Maar de waarschuwing van een enkele specialist dat zo'n

gezamenlijke Europese munteenheid zonder een gezamenlijk financieel beleid onvermijdelijk tot grote problemen zou leiden, ontging vrijwel iedereen. Datzelfde gold voor de voortdurend negatieve rapporten over Griekenland: kleine berichtjes, ergens achter in de krant. Als één gevoel de toon zette binnen het Europese project, dan was het triomfalisme. De Muur was gevallen, het communisme was dood, het marxisme voorbij, de ideologen omhelsden de vrije wereldmarkt en het welbegrepen eigenbelang. Europa ging mee.

3

Zeventig jaar na het uitbreken van de Grote Oorlog, op 22 september 1984, stonden de Duitse bondskanselier Helmut Kohl en de Franse president François Mitterrand samen op de bloedakkers van Verdun. Er werd muziek gespeeld, liederen voor gevallen kameraden. De regen stroomde. Mitterrand en Kohl stonden stil naast elkaar, druipend nat. Onverwacht strekte Mitterrand zijn hand uit. Kohl werd, naar eigen zeggen, 'overweldigd' door emoties. Hand in hand bleven beide mannen staan. Het werd historisch beeld, voorgoed.

31

'De vaders hadden er geen besef van hoe dun het laagje beschaving was, welke vulkanische krachten er onder de oppervlakte werkten,' zou György Konrád later schrijven. Hij was elf in 1944, op dat moment waren bijna alle Joden in zijn provinciestedje al in veewagons afgevoerd. Ook zijn vader en moeder. Alleen de vier kinderen waren er nog, ze redde zich zo'n beetje, en zo bleek je ook te kunnen leven. Voor de prijs van een huis regelde György toen, met zijn elf jaar, een reisvergunning om zich bij hun familie in Boedapest te voegen. Later schreef hij: 'Ik nam afscheid van mijn nichtje Vera. Twee weken later wandelde ik aan de Donau-oever, zij was toen al in een gaskamer gestikt en in een crematorium verbrand.' Van de tweehonderd Joodse kinderen van het dorp bleven alleen zij vieren in leven.

Het was een lentemiddag in Boedapest toen ik hem voor het laatst sprak, bijna driekwart eeuw later, we dronken cognacjes, door zijn schemerige huis liepen overal straaltjes licht. Eerder had ik gegeten bij Hongaarse vrienden, Vera en Peter. Op het oog een geslaagde familie, goede zaken, mooi werk.